

Tıp Tarihi Açısından Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Veremle İlgili Görüşleri ***Views of Dr. İsmail Hakkı of Milas on Tuberculosis from the Perspective of Medical History****Fatoş Öksüzaşıkⁱ, Nusret Gedikⁱⁱ**ⁱTarih Bilim Uzmanı, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, <https://orcid.org/0000-0003-2870-3763>ⁱⁱDoç. Dr, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
<https://orcid.org/0000-0002-5105-7854>**Öz**

Amaç: Bu yazının amacı, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet Dönemi aydınlarından Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın bilim tarihi ve sağlık alanındaki katkılarını değerlendirmektir. Yazıda, Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın verem hastalığıyla mücadeledeki rolü ve önerileri üzerinde durulacaktır.

Yöntem: İlgili yazı, Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın yazılı eserleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın veremle ilgili yazıları ve pratik önerileri incelenmiş, sağlık politikalarıyla ilgili görüşleri ve toplumsal sorumluluk anlayışı analiz edilmiştir.

"Verem" ve "Vereme Karşı Elbirliği Savaşı" makaleleri Latin harflerine aktararak bu yazı tamamlanmıştır.

Bulgular ve Tartışma: Doktor Milaslı İsmail Hakkı, verem hastalığıyla mücadelede hem bireylerin hem de Devlet'in üstlenmesi gereken sorumlulukları vurgulamıştır. Bireyler için vücudu kuvvetlendirmek ve sağlığı korumak üzerine odaklanmıştır. Devlet içinse genel sigorta sisteminin kurulması, sağlık hizmetlerinin ücretsiz hâle getirilmesi ve verem hastalıkları için dispanserler, sanatoryumlar ve hastaneler kurulması gerektiği belirtilmiştir.

Sonuç: Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın görüşleri, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet Dönemi'nde sağlık politikaları ve toplumsal farkındalık ve bilinçlendirme açısından önemli bir yer tutmaktadır. Onun önerileri hem bireysel hem de Devlet düzeyinde sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik önemli bir bakış açısı sunmakla birlikte tarihsel olarak bilim tarihine değerli katkılarda bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tıp Tarihi, Verem, Doktor Milaslı İsmail Hakkı, Türkiye, Sağlık Politikaları.

ABSTRACT

Purpose: The purpose of this research is to consider the contributions of Doctor Milaslı İsmail Hakkı, one of the intellectuals of the late Ottoman and early Republican periods, to the history of science and health. In particular, the role and suggestions in the fight against tuberculosis will be emphasized.

Method: The relevant article was carried out based on the written works of Doctor Milaslı İsmail Hakkı. Relevant articles and practical suggestions given by Doctor Milaslı İsmail Hakkı were examined, and activities related to health policies and understanding of social responsibility were analyzed.

Findings and Discussion: Medical Doctor Milaslı İsmail Hakkı emphasized both what could be done and what the administration should undertake in the fight against tuberculosis. For members, the focus was on strengthening the body and protecting health. For the state, it was stated that the establishment of an insurance system, making health facilities free of charge, and the establishment of distributors, sanatoriums, and hospitals for other diseases were necessary.

Conclusion: The contributions of Doctor Milaslı İsmail Hakkı have an important place in terms of health policies and social awareness in the late Ottoman and early Republican periods. His proposals provide an important perspective on the health landscape at both the individual and situational levels and make valuable contributions to the scientific heritage universally.

Key Words: Medical History, Tuberculosis, Doctor Milaslı İsmail Hakkı, Türkiye, Health Policies.

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(2):601-612

DOI: 10.31020/mutfd.1553157

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 21 Eylül 2024; Kabul Tarihi- Accepted: 10 Ocak 2025

İletişim- Correspondence Author: Fatoş Öksüzaşık <fatos.oksuzasiki@gmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Geçmişten günümüze insanlık, kendi elleriyle yarattığı medeniyeti geliştirmek için her türlü gayreti göstermektedir. Bunun için yeni kıtalar keşfedilmiş, yeni kültürler ortaya çıkarılmış, yeni madenler bulunmuş, eğitim-öğretim geliştirilmiş, tıp bilimi ilerlemiştir. Tüm bunlar insanoğlunun konfor alanını genişletmek için yine insanoğlu tarafından zenginleştirilip hayatın içerisine dahil edilmiştir.

Milletlerin yarattığı bilimsel araştırmalar tüm insanlığın ortak mirasıdır. Bu mirasa tüm milletler yetiştirdikleri insan gücü ve ürettikleri bilgi birikimiyle destek olmuştur.

Bilim tarihi, bilim pratiğinin ve bilimsel bilginin çağlar boyunca sergilediği gelişimi ve dönüşümü inceleyen disiplindir. Bilim tarihine her ulus kendi potansiyeliyle bilimsel bilgi birikimine katkıda bulunmuştur. Bu birikim de her ulus açısından kıymetlidir ve araştırılmaya değerdir.

Tıp tarihi sağlık bilimleri ve özellikle tıbbın tarihi ile uğraşan bir mikro tarih alanıdır. Bu alana hizmet eden isimlerden birisi de Doktor Milaslı İsmail Hakkı (Milaslı)'dır.

Türk bilim tarihi geçmişten bugüne sayısız bilim insanlarının bilimsel üretimlerine şahitlik etmiştir. Bunların bilinmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması içinde bulunulan zamanda herkesin görevidir.

Hekimlik mesleğini sağlık bürokrasisine taşıyan fakat onunla da yetinmeyip hem dil bilimi hem de dinî bilimlerde ihtisaslaşan isimlerden birisi Milaslı İsmail Hakkı'dır. Milaslı İsmail Hakkı; tıp, İslam dini ve dil bilimi konusunda çalışmalar yapmıştır. O, geç Osmanlı erken Cumhuriyet Dönemi'nde yaşamış ve bu dönemlere tanıklık etmiş çok yönlü bir bilim insanıdır.

Çalışmanın amacı Milaslı İsmail Hakkı'nın Türk bilim tarihinin veremle ilgili literatürüne yaptığı katkısı ortaya koymaktır; hedefiyse verem alanında Türk bilim insanlarının dünya tıp literatüründeki gayretleri hususunda ilgili kamuoylarında akademik düzeyde veriyi paylaşmaktır.

Önceden Milaslı İsmail Hakkı'nın veremle ilgili çalışmalarına değinilmemesi hem hekim hem de sivil başka bir bürokratin veremle ilgili görüşlerinin ortaya çıkarılmamış olması çalışmanın özgün değeridir.

Yöntem

Bu çalışmada, Dr. Milaslı İsmail Hakkı'nın bilimsel mirası incelenmiştir. Özellikle, Çanakkale Sıhhiye Müdürü olarak görev yaptığı dönemde Arap alfabesiyle kaleme aldığı "Verem" ve "Vereme Karşı El Birliği Savaşı" başlıklı makaleleri, Latin harflerine aktarılmıştır. 2024 Temmuz-Eylül ayları içerisinde bu yazının bitirilmesi gerçekleştirilmiştir. Milaslı İsmail Hakkı'nın makaleleri, 1918 yılında Çiftçiler Derneği Mecmuası'nda yayımlanmıştır. Bahsi geçen yazıda makalelerin içeriği, tıp tarihi açısından detaylı bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Milaslı İsmail Hakkı'nın 1918 yılında veremle ilgili yazdığı iki makaleden, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle istifa edilerek değerlendirilme yolu benimsenmiştir. Bu yöntem aracılığıyla makalelerin metin içeriği detaylı bir biçimde analiz edilmiş; elde edilen bulgular tartışma ile birlikte sunulmuştur.

Bulgular ve Tartışma

1. Verem Nedir? Dünyada ve Türkiye'de Veremin Yayılımı

1.1. Veremin Kökeni

Tüberküloz yani verem, etkeni verem basili ya da Koch basili olarak adlandırılan mycobacterium cinsi bakterileri olan bulaşıcı hastalıktır. Günümüzde akciğer veremi için kullanılan "tüberküloz" sözcüğü XIX. yüzyılda Laennec ve Bayle tarafından ilk kez kullanılmıştır. Hastalığa tarihi süreçte birçok isim verilmiştir.

Consumption (tüketim hastalığı), beyaz ölüm, beyaz veba ve ölümün kaptanı (insanların toplu hâlde ölümüne sebep olduğu için) bunlardan bazılarıdır.

İslam hekimleri İbn-i Sina'dan beri verem için "sill ve dık" sözcüklerini, Tanzimat Dönemi'nden sonra Arapça "teverrüm ve müteverrim" sözcüklerini bunların yanında "verem" sözcüğünü de kullanmışlardır. Halk dilinde ise "ince hastalık, ince ağrı ve kuru ağrı" sözcükleri tercih edilmiştir.^{1,3}

Üç yüz milyon yaşında olduğu bilinen verem mikrobi; tabiatla sularda, toprakta, çamurda, otlaklarda bol miktarda bulunmaktadır.⁴ Verem mikrobi taşıyanlar; hastalığı diğer insanlara öksürme, hapşıma ve konuşma sonucu yani hava yoluyla bulaştırmaktadır. Mikrop, daha çok hastaların balgamlarında bulunmaktadır. Çünkü verem, en fazla akciğerleri tutmaktadır.^{5,6}

Veremin insanları hastalandırması, sığırları evcilleştirip büyük bir kısmını kendi evleri dâhil dar mekânlarda barındırmalarıyla başlamıştır. İneklerinin yanında yatan, etlerini pişirip sütlerini içen insanlar zamanla kendi verem türlerini geliştirmişlerdir.⁷ Dolayısıyla kemik veremi, bağırsak veremi, beyin zarı veremi, sıracalar, böbrek veremi gibi hep aynı bir mikrobun yaptığı hastalıklardır ki hepsi veremdir.

Ortaçağ'da verem hastalığı, dönemin tüm hastalıklarında olduğu gibi Tanrı'ya karşı gelen insanlara verilen ceza olarak bilinmiştir. Ancak Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa'da hastalığın sebepleri artık sadece dinî sebeplerle değil, aynı zamanda aile yapısının büyük oranda değiştiği yeni bir sosyal düzende aranmaya başlanmıştır. Şehir yaşamı ve fabrikalarda çalışma zorunluluğu, kırsal kesimlerdeki geleneksel aile değerlerini çözüp dağıtmış; aile fertleri fabrikalarda uzun saatlerde ve oldukça zor şartlar altında çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu yeni yaşam biçimi; fabrika ile ev arasında kalan ve makinelerin belirlediği bir düzende yaşayan ve kırsal bölgelerden gelen insanları derinden etkilemiştir. Aile fertleri birbirini nadiren görme ve duygusal tatminsizlik yaşama eğiliminde olduğu için beslenme yetersizlikleri nedeniyle vücutları hastalıklara karşı daha savunmasız hâle gelmiştir.⁸

Veremin sosyal yapısını ve kendine özgü sanayi ekolojisini kavrayan ilk tıp ve çevre bilimci René Dubos'tur. Dubos; hastalıkların sadece tek bir mikrobun sebep olduğu düşüncesine katılmamış ve verem basilinin yalnızca kitle ölümlerine tek başına neden olmadığını düşünmüştür. Onun görüşüne göre XIX. yüzyılın kötü yaşam koşulları, yetersiz ücretler ve aşırı nüfus artışı insanları o kadar zayıf bırakmıştır ki ölümler daha kolay meydana gelmiştir.⁸ Zamanla sanayileşen Avrupa'da refahın artmasıyla birlikte, vereme neden olan sosyal sıkıntıların azalmaya başladığı görülmüştür. Sanayi Devrimi; verem konusundaki tüm olumsuz etkilere sahip olmasına rağmen insanların yaşam standartlarını yükselttiği anlaşılmıştır. Bütün bunların yanında bilimsel ilerlemeler sayesinde verem tedavisinde önemli adımlar atılmıştır.⁹

Verem mikrobi 1882 yılında Alman bilim insanı Dr. Robert Koch tarafından keşfedilmiştir. Bu mikrobun veremlilerin akciğer ve balgamlarında bulunduğunu ve bunu hayvanlara aşılamak suretiyle verem meydana getirmenin mümkün olduğunu ispatlamıştır. Koch, hastalık yapan mikroorganizmalarla ilgili çalışmalarıyla mikrobiyoloji bilim dalına büyük katkıda bulunmuştur. Yine Dr. Robert Koch; verem mikrobunu bularak "veremin bulaşıcı, korunabilir ve iyileştirilebilir bir hastalıktır" tezini kanıtladığından veremle ilgili çalışmaların niceliği ve niteliği artmıştır.^{12,16} Bu sebeplerle Koch, "Nobel Tıp Ödülü"nü almıştır.¹⁰⁻¹¹

1.2. Dünya'da Veremin Yayılımı ve Veremle Mücadele

Verem bütün dünyada yaygın olarak görülen ve pek çok ülkede önde gelen bir ölüm sebebi hâline gelmiştir. Veremle ilgili ilk bilgi, M.Ö. 3000 yıl önce Nil nehri kenarındaki Dra Abu-El Naga adlı kasabada yaşamış olan ve kanlı balgam çıkararak ölen genç bir kızdan öğrenilmiştir.^{4,13}

Hipokrat'ın yaşadığı dönem olan M.Ö. 370-460 yıllarında Yunanistan'da veremin etkili olduğu, M.Ö. 600 yıllarından itibaren Nil Havzası'ndaki Yunan kolonilerinde verem hastalığının görüldüğü belirtilmiştir.

Mısır'da, milattan 1500 yıl önce yazılmış ve mezarlarda bulunmuş papirüslerde 250 çeşit hastalık kaydedilmiş ve bu hastalıklar arasında "sıraca veremi"ne yer verilmiştir. Ayrıca, Kolom'dan önceki döneme ait Peru bronzlarında bel kemiği veremine dair kambur resimler ve bronz vazolar bulunmuştur. Amerika'da görülen bu resimler, Mısır'dakilerle benzerlik göstermektedir.¹¹

İbn-i Sina (980-1038), hastalıkların bir kişiden diğerine geçebileceğini ve çocuk emziren veremli bireylerin tedavi edilmesi gerektiğini "El-Kanun fi't-Tıbb" adlı eserinde belirtmektedir. Ayrıca verem tedavisinde, gül suyu ve gül şerbetinin yararlı olabileceğini vurgulamış ve bu tedavi yöntemi o dönemde yaygınlık kazanmıştır.

Verem hastalığının cezalandırıcı etkisi olduğuna da inanılmış ve hastalar, kralların önünde sıraya girerek kralın teması (temas büyüğü) yoluyla iyileşeceğine inanılmıştır. Kralın temasıyla yapılan tedaviler İngiltere'de XVIII. yüzyıl başına kadar Fransa'da ise XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.^{3, 14}

Verem tarihi üzerine yapılan araştırmalar, milattan önce ve milattan sonraki yüzyıllarda tüberkülozun dünya genelinde belirli dalgalanmalar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Söz gelimi M.Ö. 1500-750 yılları arasında Nil Vadisi'nde, M.Ö. 1500-50 yılları arasında Eski Yunan'da, M.S. 250-1500 yılları arasında Amerika'da ve M.S. 1000-2000 yılları arasında Avrupa'da epidemiler yaşanmıştır.

Salgınlarda hastalık, belirli dönemlerde zirveye ulaşmış ve ardından ani bir şekilde azalmıştır. Bu tür verem salgını dalgalanmalarının oluşumunda kişisel/toplumsal bağışıklık sistemi, sosyo-ekonomik faktörler ve hastalığın doğal seyri etkili olmuştur. Nüfus artışı, gelir farkları, yoksulluk ve Sanayi Devrimi bu etkiler arasında önemli rol oynamıştır.¹²

Amerikan yerlileri, kırsal bölgelerde yaşadıkları için Buffalo olarak adlandırılan yabani sığırlarda bulunan düşük virülsanlı mikobakteriler nedeniyle vereme yakalanmamışlardır. Ancak beyazların Avrupa'dan getirdiği verem mikrobunu tanımadıkları veya bağışıklıkları olmadığı için yerlilerin, kısa sürede hastalandığı ve büyük kayıplar verdikleri kaydedilmektedir. Aynı durum, Güney Afrika ve Yeni Zelanda'daki Maoriler için de geçerlidir.¹⁵

Verem, 1800'lü yıllarda Avrupa'nın nüfusunun neredeyse %70'ine bulaşmıştır. Bunların 1/7'si ölmüştür. İngiltere'de Manchester fabrikalarında çalışan göçmen İrlandalıların birçoğu veremden hayatlarını kaybetmişlerdir.⁸

Avrupa'da verem nedeniyle yaşanan ölümlere rağmen, uzun yıllar süren mücadelede önemli başarılar elde edilmiştir. Rusya'da veremle mücadeleye özel bir gün ayrılmış; Nisan'ın 20'sine denk gelen gün "Beyaz Çiçek Günü" olarak adlandırılmıştır. O günde veremle ilgili makaleler yayımlanmakta, sıhhiye tedbirlerine dair talimatnameler hazırlanmakta ve genel konferanslar düzenlenmektedir. Belçika'da veremle mücadelede özellikle kadınların katkıları büyük önem taşımaktadır. Kraliçe Elizabeth'in doğum gününe denk gelen bu özel günde, Avrupa'nın pek çok ülkesinde gül satışı yapılmakta ve elde edilen gelir, veremle mücadeleye harcanmaktadır. Romanya'da 1901 yılından itibaren kurulan "Veremden Tahaffuz ve Fakir Müteverrimlilere Muavenet Cemiyeti", fakir hastaların ihtiyaçları karşılamış ve veremli hastaların muayene ve tedavi süreçlerini üstlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde de veremle mücadele oldukça geniş kapsamlıdır. New York'ta, 1910 yılında yayımlanan küçük bir risalede "Tedavi Edilmemiş Hiçbir Müteverrim Görülmeyecek" denilmektedir. New York, Chicago ve San Francisco gibi şehirlerde hastabakıcılar veremli ailelerle düzenli olarak temas halinde olup evde bakım ve tedavi hizmetleri sunulmuştur.¹⁷

1.3. Osmanlı Devleti'nde Veremin Yayılımı ve Veremle Mücadele

Osmanlı Devleti'nde veremle mücadele genel olarak gönüllü kuruluşlarla yürütülmüştür. Veremin Avrupa'da en yaygın olduğu yıllar Osmanlı Devleti'nin çöküş devrine rastlamış; Osmanlı toplumu da en az

Avrupalılar kadar bu hastalıktan etkilenmiştir. Nitekim Osmanlı sarayında veremden vefat eden padişahlar da olmuştur. II. Mahmut ve I. Abdülmecid bunlardan birkaçıdır.

II. Abdülhamit, 1882 yılında Koch'un verem mikrobunu bulmasına kayıtsız kalmamış ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin bu alanda yaptığı çalışmaları yakından takip etmiştir. Koch'un 1890'da tüberkülini tedavi amacıyla kullandığını duyurmasıyla tüm dünyada ilgiyle karşılandığı dönemde gelişmeleri yakından incelenmesini isteyen II. Abdülhamit; Berlin'e Dr. Horasancı, Dr. Feyzullah, Dr. Naim ve Dr. Düring'den oluşan bir heyet göndermiştir. İncelemelerini bitiren heyet II. Abdülhamit'e rapor hazırlamışlardır. 1891'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin yayın organı olan Gazette Médicale d'Orient'de kaleme aldıkları bu rapor yazısında tüberkülinin yaralarının yanında zararlarının da bulunduğunu, kullanımına ancak padişahın izin verebileceğini belirtmişlerdir.¹⁸⁻¹⁹

II. Abdülhamit'in emriyle 1898 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından veremin bulaşma yolları ve veremden korunma, temizlik, vereme karşı mücadele derneği ve sanatoryum kurulması konularını içeren rapor sunulmuştur. Yine veremin yayılmasını önlemek için hapishane ve nezarethanelerde veremli hastalar ayrılmış ve bu kişilere birer tükürük hokkası verilmiş, kışla ve okullarda yere tükürmek yasaklanmıştır. Mevcut hastanelerde verem koşulları yapılması gibi tedbirler de alınmıştır. Ayrıca İstanbul'da bir verem hastanesinin tesis edilmesi fikri savunulmuştur.²⁰⁻²²

Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi, 1900 yılında hizmete girmiş ve bu hastane içerisine 31 Ağustos 1906 yılında ilk çocuk sanatoryumu 24 yataklı olarak açılmıştır. Akciğerlerin radyolojik olarak incelenmesi de Dr. Esat Fevzi tarafından başlanmıştır. Verem hastalığıyla ilgili çalışmaların yapılabilmesi için 1908 yılında bir komisyon oluşturulmuştur.²²

Veteriner Dr. Osman Nuri tarafından 1910-1913 yılları arasında Bakteriyolojihane-i Şâhâne'de²³ ilk tüberkülin yapımı ve uygulanması gerçekleştirilmiştir. 13 Nisan 1914 tarihinde Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi'nde veremle ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Ayrıca veremden ölenlerin haber verilmesi zorunlu tutulmuş, verem basillerini çıkaranların okula devam etmesi yasaklanmış, bulaş döneminde olan veremlilerin dokunduğu yer ve eşyaların temizlenmesi zorunluluğu getirilmiştir.^{2,24}

İstanbul'da 8 Haziran 1918 tarihinde Cemal Paşa başkanlığında "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Dr. Besim Ömer Paşa seçilmiştir. Cemiyetin amacı, verem konusunda halkı bilinçlendirmek ve verem dispanserleri kurulmasını sağlamaktır. Fakat 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali üzerine çalışmalara son verilmek zorunda kalınmıştır.^{25, 26}

İstanbul'da veremden ölüme istatistiklerine bakıldığında 1901-1923 yılları arasında 2,800 kişi bu hastalıktan vefat etmiştir. Bu sayı genel ölümlerin %15,8'ini oluşturmaktadır. İzmir'de ise 1892-1914 yılları arasında 14,700 kişi veremden vefat etmiştir. Bu sayı, İstanbul ile aynı ölüm oranındadır. Veremden ölüm; 1919 yılında haber verilmesi zorunlu hastalıklardan ölenlerin toplamından üç katı daha fazla olmuştur.²⁷

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde veremle mücadele adına ilk kez 1922 yılında Dr. Akil Muhtar ve Dr. Muzaffer Şevki yaptıkları pnömotoraks uygulamalarıyla duyurmuşlardır. Yine bu dönemde I. Millî Tıp Kongresi düzenlenmek istenmiş fakat gerçekleştirilememiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşecek olan bu kongre, veremle mücadelede sürekliliğin olduğunu gösteren ayrı bir faktördür.²

2. Doktor Milaslı İsmail Hakkı (1869-1948)

2.1. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı

Milaslı İsmail Hakkı, 1869 yılında Muğla'nın Milas ilçesinde dünyaya gelmiştir. Tüccar, Milaslı Hacı Mehmet Ağa'nın oğludur. Milas'ta ilköğrenimini, Aydın ve İzmir'de ortaöğrenimini tamamlayan Milaslı İsmail Hakkı, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'sini 19 Haziran 1890 tarihinde 324 diploma numarasıyla bitirmiştir.

Muğla Belediyesi'nde 1893 yılında ilk hekimlik görevine getirilmiştir. Dönemin arşiv kayıtlarına göre 2 Aralık 1893 tarihinde Muğla Mekteb-i İdadadisi'nde Fransızca muallimi olarak görev yaptığı belirlenmiştir. Daha sonra 1896'da Kastamonu ilinin İnebolu kasabasında Frengi Hastanesi'nde hekimlik yapmıştır. Milaslı İsmail Hakkı; Şam, Beyrut, Aydın, Çanakkale ve Bitlis illerinde Sıhhiye Müdürlüğü ve Sıhhiye Müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. Bitlis'te sıhhiye müdürüyken 1929 yılında emekli olmuştur.²⁸⁻³⁰

Arşiv belgelerine göre Milaslı İsmail Hakkı; çok iyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir.²⁹ Tıp, İslam dini ve dil bilimi alanlarında eserler vermiş çok yönlü bir hekim olan Milaslı İsmail Hakkı, kendi imkânları doğrultusunda kamuoyu oluşturmak amacıyla "Teceddüt" adında gazete de çıkarmıştır.^{31, 33}

İstanbul'un işgali üzerine 30 Mayıs 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen yüz binlerce kişinin katılmış olduğu İkinci Sultanahmet Mitingi'nde dönemin önde gelen aydınlarından birisi olarak işgale karşı çıkan bir konuşma yapmıştır.³⁴ Mütareke Dönemi'nde Milaslı İsmail Hakkı, 1920 yılında kurulan Yeşilay (Hilâl-i Ahdar) Cemiyeti'nin kurucularından birisi olmuştur.^{35, 36}

Ulus Gazetesi'nin 7 Ağustos 1948 tarihli yazısında vefat haberi yayımlanmıştır.³³

Güncel literatür bilgisine göre Milaslı İsmail Hakkı'nın yazmış olduğu 19 kitap ve 42 makalesi mevcuttur. Elde edilen bulgular çerçevesinde "Milaslı İsmail Hakkı 'nın Bilimsel Mirası I Tıp Yazıları, II Dil Bilimi Yazıları ve III Dini Bilimler Yazıları" olmak üzere üç ciltlik eser meydana getirilmiştir.^{34, 35, 36}

2.2. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Türk Bilim Tarihindeki Yeri

Dr. Milaslı İsmail Hakkı, dönemin sivil tıbbiyesinden emraz-ı umumiye (genel hastalıklar) hekimi olarak mezun olmuştur. Anadolu ve Suriye'nin farklı coğrafyalarında salgın hastalıklarla mücadele ederek ihtisaslaşması ve başarılı mücadeleleri onu Sağlık Bakanlığı'nın Teftiş Kurulu Başkanlığı'na taşımıştır. Böylece hekimlik mesleğine bürokrat kimliğini de ekleyen Milaslı İsmail Hakkı; özellikle frengi başta olmak üzere sıtma, tifüs, kolera, verem gibi salgın hastalıklarla hem sahada hem de siyasi arenada mücadele etmeyi kendisine hedef olarak belirlemiştir. Bunun için çeşitli gazete yazıları, kitaplar, makaleler çıkararak halkı bilgilendirmeye çalışmış; koruyucu sağlık politikalarının hayata geçirilmesi için de siyasi erkle dirsek temasına girmiştir.³⁷ Özellikle salgın hastalıklar, bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak toplumsal ve sıhhi yöntemler, günümüzde Aile Sağlık Merkezleri olarak adlandırılan kuruluşların kurulması gibi meseleler üzerinde durmuştur.^{39, 40, 41}

Dil alanında Latin harflerine geçilmeden bir ara dönem olarak kabul edilen huruf-ı munfasılacılığın (Enver Paşa'nın 1914 yılında geliştirdiği "Hurûf-ı Munfasıla" yazı sistemi) savunucusu olmuş ve bu yeni yazının hayata geçirilmesine birincil olarak çaba gösteren kişi olmuştur.^{39, 42}

3. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Veremle İlgili Görüşleri

Dr. Milaslı İsmail Hakkı, Çanakkale'de çıkan Çiftçiler Derneği Mecmuası'nda veremle ilgili 1 Ağustos 1918 tarihinde "Verem" ve 1 Eylül 1918 tarihinde de "Vereme Karşı El Birliği Savaşı" başlıklı iki makale yayımlamıştır. Birbirinin devamı olduğu anlaşılan bu iki makalede, salgın hastalıklar uzmanı Milaslı İsmail Hakkı'nın gözünden dönemindeki vereme bakışını ortaya koymakta ve veremle mücadelenin nasıl yapılması gerektiği konusunda bilgiler sunmaktadır.^{6, 43}

Milaslı İsmail Hakkı; "Verem" başlığını taşıyan makalesini "Vereme Tutulmamanın Çareleri", "Mikrobun Vücuda Girdiği Yollar", "Mikrobun Girmesine Yardım Eden Şeyler" ve "Verem Mikrobuna Karşı Dayanıklılık" adı altında dört alt başlıkta sıralamıştır. Bu dört başlıkta veremin bulaşıcı bir hastalık olduğu konusunda toplumun büyük bir kısmının bilgisinin yetersiz olduğunu ortaya koyan Milaslı İsmail Hakkı, Avrupa ülkelerinde veremin önlemek için pek çok uğraş verildiğinden bahsetmektedir. Bu süreçte veremle ilgili şu ifadelerde bulunmaktadır:

*Vâkıâ şimdiye kadar veremin aşısı, serumu, ilacı bulunmamışsa da gerek tutulmamak için gerek tutulduktan sonra iyi olması için tesirli çareler bulunmuştur. Yakın vakitlere kadar verem çaresiz bir hastalık olarak bilinirdi. Fakat bir zamanlardan beri veremin iyi olabilir hem de epeyce çok kimseler iyi olabilir bir hastalık olduğu anlaşılmıştır. Gerek vereme tutulmamak ve gerek veremi iyi etmek için elimizde bulunan en kıymetli çare; vücudu verem mikrobuna dayanacak, onu yenecek bir hâle getirmek yani kuvvetlendirmektir.*⁶

Verem mikrobunun Dr. Robert Koch tarafından keşfedildiğinden bahseden Milaslı İsmail Hakkı, “veremin akciğerlerde tutulduğunu ve çeşitli organlara veremin sirayet ettiğini” aktarmaktadır. Mesela “Kemik veremi, bağırsak veremi, beyin zarı veremi, sıracalar böbrek veremi, hep aynı bir mikrobun yaptığı hastalıklardır. Bunların hepsi veremdir. Fakat en mühim olanı akciğer veremi[dir] demektedir.”^{6, 40}

“Vereme Tutulmamanın Çareleri” başlıklı birinci bölümde, verem mikroplarının insana en fazla tozlarla nefes borularından girdiğini ancak deriden, bağırsaklardan giren mikropların olduğunu da bildirmektedir. Milaslı İsmail Hakkı; vücuda girmeye çalışan mikroplara karşı vücudun direnç gösterdiğini fakat verem mikrobunun uzun süre vücutta kalabilmesinden dolayı çabucak ölmediğini, yayılmak için fırsat kolladığını belirterek verem mikrobunun ne kadar illetli olduğunu vurgulamaktadır. Milaslı İsmail Hakkı, vereme tutulmamak için vücudumuza mikrobu uğratmamanın ve mikroba karşı direnç sağlanılmasının gerekliliğinden de bahsetmektedir.

Milaslı İsmail Hakkı; “Mikrobun Vücuda Girdiği Yollar” başlıklı ikinci bölümde, verem mikrobunun vücudumuza nasıl girdiğine dair görüşlerini üç maddede sıralamaktadır. Bunlar şu şekildedir:

- 1. Nefes borularıyla ki bu da ya veremlinin öksürürken balgam parçalarının küçük zerreler hâlinde yanındaki insanların ağızlarına, burunlarına atması yahut balgamlar ötede, beride kuruyup toz hâline girdikten sonra nefesle girmesiyle olur.*
- 2. Deriden girer: Mikropların ve mikropla bulaşık birtakım şeylerin derimizin üzerine sürülüp kalmasıyla olur.*
- 3. Bağırsaklardan girer: Bir veremli hayvanın etini iyi pişirmeksizin yemek yahut veremli ineğin sütünü iyice kaynatmadan içmek sebepleriyle girmesi gibi bunlar hep ispat edilmiştir.*⁶

Milaslı İsmail Hakkı, bu dönemde veremin nasıl bulaştığı noktasında yapılmış olan çalışmalardan da bahsetmiştir. Bu çalışmaları, şu şekilde aktarmaktadır:

*Veremlilerin balgamları alınıp kurutulduktan sonra Hint domuzlarının bulundurulduğu bir odada toz edilmiş. Bunun üzerine hayvanların hepsi verem olarak ölmüşler. Deriden verem geçtiği bir teşrih hocasının veremli bir adamı teşrih ettiği sırada elindeki çizikten verem geçip hocanın verem olması ve bir sütninenin memesini veremli bir çocuk ısırmasıyla kadının vereme tutulması ve veremli hayvanların etlerini, sütlerini, ciğerlerini veremli insanların balgamlarını elleyen kimselere verem geçmesi gibi misallerle ve bazı hayvanlar üzerinde yapılan tecrübelerle malum olmuştur. Süt emen çocuklara veremli olan validelerinin sütünden veya veremli ineklerin sütlerinden verem geçebilir. Ve çok kere bu verem çocuklukta belli olmaz sonradan meydana çıkmıştır.*⁶

“Mikrobun Girmesine Yardım Eden Şeyler” başlıklı üçüncü bölümde Milaslı İsmail Hakkı; birtakım tozlu dumanlı havalar içinde yaşayarak nefes borularını yormanın, zedelemenin verem mikrobunun vücuda kolay girmesine sebebiyet vermesinde etkili olduğunu aktarmıştır. Yine Milaslı İsmail Hakkı; “Gerek dış deri ve gerekse iç deri sağlam tutulduğunda mikrop giremez.”⁶ diyerek vücudumuzu korunaklı tutmaya teşvik etmeye çalışmaktadır.

Milaslı İsmail Hakkı, “Verem Mikrobuna Karşı Dayanıklılık” başlıklı son bölümde vücudun verem mikrobuna karşı koyabilme özelliğini azaltan iki sebepten bahsetmiştir. Bunlar; soğuk hava şartları ve veremli anne ve babadan dünyaya gelmektir. Soğuk hava şartları için üşüyen vücuda mikrobun çok çabuk bulaşabildiğini ve vücutta yayılımının arttığını yazmaktadır. Veremli anne ve babadan dünyaya gelen çocuğun doğuştan veremli doğmadığını fakat müteverrim potansiyeliyle doğduğundan bahsetmektedir. Ayrıca veremli annenin çocuğunu emzirmemesi gerektiğini yazmıştır. Yeni doğan veya gürbüzleşmeye çalışan çocuğun müteverrim olmasıyla organlarını büyümesi için gücünün kalamayabileceğinden de bahsetmektedir.

Milaslı İsmail Hakkı; herhangi bir hastalığı yeni atlatmış hastaların vereme yakalanma hızının fazla olduğunu aktarmaktadır. Örneğin kızamık veya influenzadan sonra vereme yakalanma olasılığı daha yüksektir.^{6, 43}

Bir insanın beslenme şekli, yemeğin besleyiciliği de vereme yakalanmada önemli bir etkiye sahiptir. Öyle ki maddî durumu yetersiz ve ihtiyaç sahibi insanların verem mikrobuna yakalanmalarının temel nedeni de budur. Temiz hava eksikliği de böyledir. Daima kapalı ve iyi hava almayan yerlerde yaşayanların vereme tutulma oranları çok daha yüksektir. Zehirlenmelere maruz kalan insanların vereme yakalanmaları da daha kolaydır.⁶

Milaslı İsmail Hakkı; zehirler arasında verem olmaya en çok içkiler sebep olmaktadır, demektedir.^{6, 44} İçki kullanan insanların kendilerinin veya çocuklarının daha kolay vereme yakalandıklarını bildirmektedir.

Milaslı İsmail Hakkı; “Vereme Karşı El Birliği Savaşı” makalesini, “Herkesin Kendi Yapacağı Tedbirler” ve “İçlerinde Mikrop Bulunabilen Şeylere Karşı Tedbirler” olmak üzere iki alt başlıkta kaleme almıştır. Milaslı İsmail Hakkı; bu makalesinin girişinde veremin vücutta iyi edilmesinin kolay olmadığını, çok uğraş ve iyi bakım gerektirdiğini, bakım ve tedavisinin masraflı olduğunu gerekirse yurt dışına gidilip tedavi olunması gerektiği noktasında durmaktadır. İhtiyaç sahibi insanların verem tedavisinin masraflarını karşılamakta zorlandığından, verem hastalığına tutulan insanların evlerinde bakılabilmemesinin sadece zengin insanlar için geçerli olduğundan bahsetmektedir.⁴⁰ Milaslı bu durumu örneklendirmek için Almanya’daki çalışmalara atıf yaparak Türkiye’de bu tarz teşkilatlanmaya gidilmesi gerektiğini ifade etmeye çalışmaktadır:

Almanya’da amele sınıfının hastalık, sakatlık ve ihtiyarlık hâllerinde kendilerinin bakılması için sigortaları ve hükûmetçe yapılmış kanunları vardır. Bu kadarla da kalmamışlardır. Hastaların bakılacağı birtakım yerler de yapılmıştır ki bunlar da üç türdür:

1) Dispanserlerdir ki hem vereme tutulmamak için hem tutulanları iyi etmek için hizmet ederler. Bunlar vereme daha tutulmamış fakat tutulmak üzere olanlarla yeni tutulmuş fakat daha kimseye hastalığı geçirecek balgamları olmayan ve şifa bulmalarından ümit çok olan hastaları bulup kendilerine lazım olan nasihatleri vermek, yolları öğretmek için yerlerdir. Bu dispanserleri idare edenler daima esnaf kahyalarını, fukara mahalleleri muhtarlarını görmek, onlardan esnaflarında, mahallelerinde öyle yakında verem olmasından korkulan veya yenice verem olmuş kimseler olup olmadığını ve böylelerin dispanserlere uğramaları için çalışırlar. Vâkıâ dispanserlerde ilaç verilmez. Fakat vakit ve zamanıyla tehlikenin önünü almak çareleri öğretilir. Bundan başka meccanen tükürük hokkaları, balık yağları ve çalışmaktan menolunanlara iyi yemekler verilir. Ve bu gibi hastaların evlerine dispanserde çalışan bu işe mahsus kimseler gönderip tembihlerin tutulması, yapılması için yardım ettirirler. Bunlardan başka dispanserler hastaların ayrı bulunması, hastanın odasının ve eşyasının temizlenmesi ile hayrathanelere, hayır sahiplerine gidip hastaların muhtaç oldukları yardımı bulabilmek işleriyle uğraşırlar.

2) Sanatoryumlar: Hastalıkları ilerlemiş veremliler için dispanser kâfi gelmez. Bunları kendi keyiflerine bırakmak ve yapılması güç ve karışık olan tedbirleri kendilerinden dinlemek caiz değildir. Onları ayırmak ve hastalıklarına lazım olduğu gibi bakılabilmek için ne lazımsa mecburî

kılınmak ister. İşte bu iş için de sanatoryumlar yapılmıştır. Bu yerlerde en ziyade veremlilere doktorların nezareti altında kendilerine bakmak öğretilir.

3) Veremliler hastahaneleri: Fakat bütün veremlilerin böyle yerlerde yaşamaları mümkün olmadığından ve bazılarının hastalıkları çok ilerlemiş olduğu hâlde dahi uzun zaman sağ kaldıklarından böyleler için de ayrıca hastahaneler yapılmıştır ki buralara başka hastalar kabul edilmez ve başka hastaların kabul edildiği hastahaneler de veremlileri kabul etmemelidir.⁴³

Milaslı vereme şifa bulunabileceğini fakat bu sürecin uzun ve meşakkatli olduğunu aktarmaktadır. Hastalığa yakalanmamak için « Herkesin Kendi Yapacağı Tedbirler » başlığındaki birinci bölümde, veremden korunmak için yapılması gerekenleri iki maddede söz etmektedir. Birincisi vücuda verem mikrobunun bulaşmaması için vücudu korumak; ikincisi de mikrobun vücuda gelmemesi için çare bulmaktır.⁴³

Milaslı İsmail Hakkı, verem mikrobuyla ilgili alınması gereken tedbirleri hastalık derecesine vardiirmeden alınması hususunda toplumu uyarak dikkat edilmesi gerekenleri şöyle sıralamaktadır:

- a) Verem mikrobunun vücuda tesir edememesi için en birinci tedbir, vücudu zayıflatmamaktır.
- b) Yemek, içmek, ev, oda gibi meselelere ehemmiyet verilmesi gerekmektedir.
- c) Doğuştan bağışıklığı zayıf olanlarla, anne ve babadan vereme mirası kalmış olanlar ile hastalıklardan yeni iyileşmiş ve yeni yetişmekte olan çocuklara çok daha fazla dikkat edilmelidir.
- d) Nezle ve soğuk algınlığı gibi küçük hastalıklar mühimsenmelidir.
- e) Tozlardan ve hastalardan, hastaların bulundukları yerlerden sakınılmalıdır.⁴³

Milaslı İsmail Hakkı ; “İçlerinde Mikrop Bulunabilen Şeylere Karşı Tedbirler” başlıklı ikinci ve son bölümde mikropların gözle görülmediği için vücudun nerelerine girdiğinin çoğu kez bilinmediğinden havadaki tozlara, yenilen etlere, içilen sütlere dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Milaslı İsmail Hakkı, yeni taşınılacak evlerin dezenfeksiyon edilmiş olması gerektiği noktasında da durmaktadır.⁴³ Özellikle kitap gibi araç ve gereçlerden de verem bulaşılabilirliğinden bahseden Milaslı İsmail Hakkı, bu konuya şöyle bir açıklama getirmiştir:

Kitaplarla verem geçmişi vardır. Bir kitabı okuyan kimsede verem varsa kitabın yapraklarını parmağını tükürüğe bulaştırarak çevirdiği veya kitaba doğru öksürdükçe verem mikroplarını kitaba veya kağıda bulaştırır. Verem mikropları uzun zaman yaşayabildiklerinden, bir hayli zaman sonra bile o kitabı ve kağıtları okuyan insanlara verem geçebilir. Bunun emsali çoktur. O cihetle başkaları tarafından kullanılmış kitapları, kağıtları hekimlikçe temizletmeden okumamalı ve yaprakları parmağı tükürükle ıslatarak çevirmek âdetinden vazgeçmelidir.⁴³

Kahvehanelerde iskambil kâğıtlarıyla oynayan insanlarda da verem mikrobi kolaylıkla bulaşmaktadır diyen Milaslı İsmail Hakkı; bu kâğıtların tehlikeli olduğunu, müteverrim olduğunu bilmeyen kimselerin, veremli olmayanlara veremi tükürük yoluyla bulaştırabileceğini bildirmektedir.⁴³

Yine kullanılmış eşya ve elbiselerin tehlikeli olduğundan bahsetmektedir. Özellikle Anadolu’da ölen bir kimsenin eşyasını, elbisesini uzaktan yakından muhtaç hısım ve akraba veya başka ihtiyaç sahiplerine vermek âdeti olduğundan bunların iyi dezenfeksiyon edilmedikçe hastalığın birçok kimseye daha geçmesine sebep olduğunu vurgulamaktadır.⁴³

Veremlilerin yattığı yatakların, yastıkların ve yorganların yine onların peşkirler, mendiller, bardaklar, nargileler, sigara ağızlıklarının veremi bulaştırma noktasında tehlikeli olduğunu belirtmektedir.⁴³

Ayakkabıların, pantolonların, etekliklerin çamurlarını tozlarını yatak odalarında, mutfaklarda silinmemesi gerektiğini ve sokakta giyilen ayakkabılarla evin içinde dolaşılması gerektiğini belirten Milaslı İsmail Hakkı; yine bitpazarından ve eski ürünler satan yerlerden alınan elbiselerin üzerinde ütuden geçtiğini gösteren damgaların olması gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴³

Sonuç

Dünyada sanayileşme ve şehirleşmenin artması, temiz koşullarda yaşam sürülememesi veya sürdürülmesinin gittikçe zorlaşması, yetersiz sağlık hizmetleri gibi nedenlerden dolayı verem hastalığının yayılımı XX. yüzyıl öncesinde gittikçe artmıştır.

Dünya ölçeğinde verem hastalığının seyri ve gelişimi takip eden Osmanlı Devleti'nde özellikle XIX. yüzyıldan itibaren yer yer salgın hâline gelen veremin halk sağlığını derinden etkileyerek insanların kırılmasına neden olmuştur. Sultan II. Abdülhamit zamanında veremin tedavisi ve bulaşma hızını düşürmek için uğraş verilmiş, Avrupa'daki gelişmeler yakından takip edilmeye gayret edilerek halk sağlığı üzerine birtakım önlemler alınmaya çalışılmışsa da Batı'ya göre veremle mücadelede geri kaldığı anlaşılmaktadır. Özellikle salgın hastalık hâline gelen veremin bulaş ve tedavisinde kişisel gayretlerle mücadele edilmeye çalışıldığı açıktır.

Hekim ve sağlık bürokratu olarak çağdaş ve detaylı pratik önlemlerin alınması için gayret gösteren Doktor Milaslı İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında farklı vilayetlerde veremle mücadele etmeye çalışmıştır. Bulaşıcı hastalıklar uzmanı olan Milaslı İsmail Hakkı, Çanakkale'de sihiye müdürüyken Çiftçiler Derneği Mecmuası'nda 1918 yılında "Verem" ve "Vereme Karşı El Birliği Savaşı" başlıklı birbirinin devamı niteliğinde iki yazısını neşrettirmiştir. Milaslı İsmail Hakkı; verem mikrobundan nasıl korunulması gerektiğini, veremin vücuda bulaşma şekillerini, veremle mücadele yöntemleri ve alınması gereken tedbirleri bu yazılarında sade ve basit bir dille anlatmaktadır. Milaslı İsmail Hakkı'nın Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın yarattığı zorlu şartlar altında yazdığı veremle ilgili yazıları; veremle ve verem salgınıyla mücadelede kamu erkinin uygulayabileceği sağlık politikalarıyla ve sağlık alanında uygulanabilecek tedavi yöntemlerinin gelişimine katkı sağlarken bireysel olarak toplumu hijyen ve sağlık eğitimi noktasında bilinçlendirmeye de çalışmıştır. Denilebilir ki Milaslı İsmail Hakkı'nın önerileri daha çok verem bulaşına yakanılmadan yapılması gerekenlerle ilgilidir. Bu yönüyle de kişisel hıfssıhaya çok büyük önem atfetmiştir.

Milaslı İsmail Hakkı; "Verem" makalesinde vereme tutulmamak için yapılması gerekenleri, verem mikrobunun vücuda bulaşma yolları, veremin tüm vücuda yayılımını tetikleyecek hadiseleri ve verem mikrobuna karşı alınabilecek önlemleri aktarmaktadır. Milaslı İsmail Hakkı, akciğer veremine tutulmamak için yaşanan çevrenin havasına dikkat edilmesi ve iyi bir şekilde beslenilip zararlı alışkanlıklardan uzak durularak sağlam bir bünyeye sahip olunması gerektiğini ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile Milaslı İsmail Hakkı, özellikle bireysel olarak alınacak önlemlerle hem bireyin hem de toplumun sağlığına en büyük katkının kişisel olarak da sağlanabileceğini anlatmaktadır. Özellikle veremin hava yoluyla bulaşmasından hareket ederek verem mikrobunun bağımsızlığı düşürdüğünü, vücudun bağımsızlığının verem mikrobuyla mücadele etmeden bir hayli zorlandığını, mikrobun çok çabuk vücutta direnç sağladığını belirtmektedir. Bu yönüyle bulaşın önüne geçmek amacıyla vücut direncinin artırılması kişisel ve çevresel faktörlerle nasıl gerçekleştirilebileceğini ifade etmektedir.

Milaslı İsmail Hakkı; "Vereme Karşı El Birliği Savaşı" adlı makalesinde veremle ilgili verilmesi gereken mücadelenin el birliği ile olması gerektiğini vurgulayarak, esasında salgın hastalıkların tamamında uygulanacak mücadelenin yöntem bilgisinden bahsetmektedir. Zira bireylerin salt mücadelesinin yetersizliğine işaret ederken toplumun, kamu kurum ve kuruluşlarının, sivil toplum kuruluşlarının

mücadelesinin verem başta olmak üzere diğer salgın hastalıklar mücadelede gerekli olduğunun altını çizmiştir.

Milaslı İsmail Hakkı'nın veremle ilgili iki makalelerinde; birey olarak her Türk'ün vücudunu sıhî açıdan korumakla mükellef olduğunu söylemektedir. Bunun için iyi beslenmeli, kişisel hijyene dikkat edilmelidir. Toplum olarak herkesin tek tek sağlığına dikkat edip el birliğiyle hasta olan(lar)a maddî ve manevî destek olmalı, hastalık şüphesi olan kişi genel veya özel karantinaya alınmalıdır. Devlet olarak Türk Devleti, çıkaracağı sigorta ve kanunlarla halk sağlığını korumaya yönelik politikalar geliştirmeli; dispanserler, sanatoryumlar, veremliler hastaneleri açarak karantina hizmetlerini geliştirip halkla el ele vererek salgın hastalıklarla mücadele etmelidir. Bir önceki makalesine göre verem mikrobu ve sonrasında bulaşıyla ilgili daha çok detay veren Doktor Milaslı İsmail Hakkı; hastalık öncesi ve sonrasında kişilere ve Devlet'e birtakım sorumlulukların yüklendiğini, bunların birbirinden bağımsız olarak düşünülmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Yazar; veremle ilgili bahsi geçen yazılarında ayrıca içki alışkanlığına sahip bireylerin bağışıklık dirençlerinin azalmasından hareketle vereme tutulma ihtimallerinin arttığını belirtmektedir. Yazarın bu görüşünden hareketle Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın verem bulaşı hususunda bütüncül olarak baktığı da anlaşılmaktadır.

Her iki makalesinde Milaslı İsmail Hakkı, kamu kurumlarından önce bireysel tedbirlerle hastalığa tutulmamak için gayret gösterilmesini, bunun teoride ve pratikte küçük ve etkili önlemlerle sağlanabileceğini; bunların yetişemeyeceği veya sağlanamayacağı yerlerde daha büyük birliklerin (gönüllüler, sivil toplum kuruluşları vb.) onlar da yetişemezse Devlet'in kendi kurum ve kuruluşlarıyla doğrudan veremle ve verem salgınıyla mücadelede yer alması gerektiğini söylemektedir. Yani Devlet'in vatandaşın yetişemediği yerde sorumluluk alarak hareket etmesini fakat mümkün olursa da mutlaka sivilleri de verem salgınıyla mücadelede sürecin bir parçası hâline getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Günümüzde Milaslı İsmail Hakkı'nın veremle ilgili görüşleri Türk ve dünya tıp tarihi açısından önemini korumakla birlikte gelişen teknolojiyle birlikte veremin, insanlığın karşılaşılabileceği tehditlerden birisi olmaktan uzakta olduğu açıktır. Fakat özellikle Kovid-19 pandemisi; bir kez daha tüm toplumların, salgın hastalıklar konusunda her zaman teyakkuzda olmalarını ve salgınlarla mücadelenin ancak Devlet-millet el ele yürütülebileceğini bir kez daha kanıtlamıştır.

Bilgi

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. Bu çalışma, TÜBİTAK/3005-Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Yenilikçi Çözümler Araştırma Destek Programı/122G228 Numaralı Proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Fatoş Öksüzaşık: Fikir, tasarım, danışmanlık, kaynak taraması, makale yazımı, kaynak sağlama.

Nusret Gedik: Danışmanlık, analiz ve yorum, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Kılıç O. İnsanlığın Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum. İdeal Kültür Yayıncılık, 2021:159-160.
2. Aksu M. Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını, 2007:21-22, 43-44, 47.
3. Seber E. Tüberkülozun Dünü. ANKEM Antibiyotik ve Kemoterapi Kongresi, 28 Nisan-02 Mayıs 2010:53-54, 94-95.
4. Barış Yİ. Dünyada Tüberküloz'un Tarihi. Konuralp Medical Journal 2011;3(2):1-2.
5. Sherman IW. Dünyamızı Değiştiren 12 Hastalık. (Çev. Emel Tümbay- Mine Arığ Küçüker). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2020: 160.

6. Milaslı İ.H. Verem. Çiftçiler Derneği Mecmuası 1918;10:339-341.
7. Kılıç O. Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devlet'inde Salgın Hastalıklar. Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004:39.
8. Nikiforuk A. Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. (Çev. Selahattin Erkanlı). İletişim Yayınları, 2000: 168-169, 172-173.
9. Tuğluoğlu F. Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 2012; 13-14:3.
10. Karamüftüoğlu N, Baran Aksakal FN. Tarihte Görülen Salgınlar/Salgınlar Çağının Gerçekleri-Önemi, Önlemleri ve Öğrenimleri. Sağlık ve Toplum 2023;2(33):7.
11. Sabar İR. Halk İçin Verem Bilgisi, Ahmet Halit Kitabevi, 1943: 3, 9.
12. AnaBiritannica Genel Kültür Ansiklopedisi. Ana Yayıncılık, C. 21, 1990: 584.
13. Aydın E. Dünya ve Türk Tıp Tarihi. Güneş Kitabevi, 2006: 94-95.
14. Çoşkun A. Veremle Mücadelede Dispanserler, Satoryumlar ve Göğüs Hastalıkları Hastaneleri [tez]. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2017: 12-14.
15. Köse H. Meşruriyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Veremle Mücadele [tez]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; 2020: 7-8.
16. Zıyanak E. Osmanlı Toplumunda Verem Hastalığı (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başları) [tez]. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2021: 4.
17. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: Y.A.HUS, Kutu: 241, Gömlek No: 46.
18. Yıldırım N. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İletişim Yayınları, 1985: 1331.
19. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: Y.MTV, Kutu: 47, Gömlek No: 147.
20. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: Y.PRK.ASK, Kutu: 139, Gömlek No: 92.
21. Erkan ML. Tüberkülozun Tarihçesi, Ülkemiz ve Dünyadaki Durumu. OMÜ Tıp 1996;4(13):294-295.
22. Çavdar N, Karıcı E. XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması'na Dair Bibliyografik Bir Deneme. Turkish Studies 2014;4(9):259.
23. Özer S. Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arasında Verem. Turkish Studies 2020;4(15):869.
24. Töre O. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım. Klimik 2021;1(34):7.
25. Özkaya H. Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. Türkiye Aile Hekimliği 2016;2(20):78.
26. Özdemir H. Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 2010: 315.
27. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: DH.SAİDd, Kutu: 71, Gömlek No: 277.
28. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: DH.SAİDd, Kutu: 60, Gömlek No: 80.
29. Eraslan E. Türk Dili Kurumu Kütüphanesi'nde Saklı Kalmış Doktor İsmail Hakkı Milaslı İsmail Hakkı'nın Alfabe Hakkında Bir Layihası. Türk Dili 2024; 868(CXXVI): 89.
30. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: ZB., Kutu: 329, Gömlek No: 31.
31. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: DH.MKT. Kutu: 2685, Gömlek No: 23.
32. Eraslan E. Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri Hakkında Yeni Tespitler ile "Yeni Yazının El Yazısında Da Bitişmemesi Büyük Meziyettir" Makalesinin Analizi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları 2021;4(8):177-178.
33. Demirtaş N, Eraslan E. Doctor İsmail Hakkı Milaslı's Life and Works, The Journal of Academic Social Science 2024;154:435.
34. Eraslan, vd.. Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevver Doktor İsmail Hakkı Milaslı'nın Bilimsel Mirası I – Tıp Yazıları. ed. Ebubekir Eraslan, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları; 2024a.
35. Eraslan, vd. Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevver Doktor İsmail Hakkı Milaslı'nın Bilimsel Mirası II – Dil Bilimi Yazıları. ed. Ebubekir Eraslan, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları; 2024b.
36. Eraslan, vd. Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevver Doktor İsmail Hakkı Milaslı'nın Bilimsel Mirası III – Dinî Bilimler Yazıları. ed. Ebubekir Eraslan, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları; 2024c.
37. Türkiye Yeşilay Cemiyeti Stratejik Plan 2014/2016 [İnternet] [updated: 2024 September 3] Available from: <https://www.yesilay.org.tr/assets/uploads/pdf/Yesilay-Stratejik-Plan-2014-web-fba30f12-9930-4c93-af58-5116d0cb434c.pdf>
38. Milaslı İH. [Hilal-i Ahdar Cemiyeti] Doktor Milaslı İsmail Hakkı Beyefendi'nin nutku. Sebülürreşat 1920;462:236-237.
39. Eraslan E. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Türk Diline Katkıları. XV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu 2023:73.
40. Eraslan E. Huruf-ı Munfasıla fikrinin savunucusu Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Huruf-ı Munfasıla Numûnesi ve Menâfi'i Hakkında Birkaç Söz' Adlı Makalesinin Değerlendirilmesi. I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu 2020a..
41. Eraslan E. Huruf-ı munfasılanın teorisyeni Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkisinde Elifbânın Hissesi" Adlı Makalesi. XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu 2020b.
42. Eraslan, E, Yıldız, SC. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Yeni Yazı ve Elifbası" Adlı Eseri Bağlamında Huruf-ı Munfasıla Yahut Yeni Yazı. III. Uluslararası Filoloji Kongresi 2023:18-45.
43. Milaslı İH. Vereme Karşı El Birliği Savaşı. Çiftçiler Derneği Mecmuası 1918;11-12:361-362.
44. Milaslı İH. İçki Beliyesi ve Kurtulmanın Çareleri. Hilal Matbaası, Dersaadet, H. 1333.